

УДК 811.161.2'271.12

Єрмоленко С. Я.

КРИТЕРІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ І ПРАКТИКА ЇЇ КОДИФІКАЦІЇ

У статті порушено проблему функціонування літературної норми в сучасних умовах демократизації мовного спілкування. Збільшення кількості варіантів мовного вираження потребує обґрунтування критеріїв вибору літературної норми та її кодифікації в лексикографічних джерелах, граматиках, культуромовних рекомендаціях.

Ключові слова: літературна норма, критерії вибору літературної норми, сильна і слабка літературна норма, принципи кодифікації.

В статье затронута проблема функционирования литературной нормы украинского языка в современных условиях демократизации общества. Множество вариантов словообразования, формообразования, написания и т. п. требует обоснования критериев выбора литературной нормы и ее кодификации в словарях, грамматиках, пособиях по культуре речи.

Ключевые слова: литературная норма, критерии выбора литературной нормы, сильная и слабая литературная норма, принципы кодификации.

The functioning of literary language in the modern conditions of communicative democratization has been analyzed in the article. The expansion of communicative variants needs the substantiated criteria of literary norm choice and its codification in the lexicographic sources, grammars, and language culture recommends.

Key words: literary norm, criteria of literary norm choice, potent and ineffectual literary norm, principles of codification.

Проблема утвердження літературного стандарту в сучасних умовах демократизації мовної практики пов'язана з уточненням критеріїв літературної норми і виробленням принципів її кодифікації. Поряд із практичними рекомендаціями з культури української мови автори численних публікацій обґрунтовують теоретичні засади формування і динаміки літературної норми (Пилинський М. М., Струганець Л. В., Бабич Н. Д. та ін.), зосереджують увагу не лише на правописних нормах як неодмінній ознаці функціонування літературної мови, а й на процесах динамічної стабільності лексичної, граматичної системи, яка забезпечує рівень стандартизації літературної мови. Ставлення до літературного стандарту, або кодифікованої літературної мови як соціально престижної форми національної мови, змінюється залежно від освіти, територіального походження мовців, їх професійного, культурного рівня, соціального статусу.

Мета дослідження – виявити явища нестабільності, варіантності сучасної літературної норми, які свідчать про існування сильних і слабких мовних норм.

У добу демократизації сучасного життя дослідники слов'янських літературних мов фіксують зміну нормативно-стилістичної свідомості носіїв мови. Так, польський лінгвіст Станіслав Гайда пов'язує таку зміну з гібридизацією стилів та діалектів, комерціалізацією культури і технологізацією спілкування [9]. Ці процеси впливають на критерії формування реєстрів загальнономовних словників, на використання стилістичних ремарок у нормативних лексикографічних працях. За традиційними ремарками на зразок *книжне, розмовне, просторічне, діалектне, жаргонне, спеціальне* тощо постає виразна соціальна характеристика слова, указівка на його побутування в певному соціальному середовищі. Урахування соціального критерію функціонування літературної мови та її норми передбачає диференційний підхід до створення описових праць про сучасні літературні мови й вибір загальноприйнятого стандарту для кожної мови.

Мовна норма – ознака розвиненої літературної мови, вияв колективної мовної свідомості, сформованої на певному історичному зрізі функціонування національної мови. З одного боку, норма спирається на рівневу систему (структурні ознаки) національної мови й детермінована цією системою, а з іншого, – регулюється узусом, колективною мовною практикою, тобто природу літературної мовної норми визначають інтралінгвальні та екстралінгвальні чинники.

Обґрунтовуючи неперервність давніх традицій в історії української літературної мови, М. Жовтобрюх наголошував на тому, що норма в історії мови – це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення диференційних ознак, які відмежовують одну мову від іншої [2].

Важливість кодифікованої норми для поліфункціональної, стилістично розгалуженої літературної мови важко переоцінити. Така норма забезпечує реальне функціонування мовного стандарту, яким є

літературна мова. Першою комунікативною ознакою нормованої мови є її загальнозрозумілість, загальноприйнятність, аксіологічна сутність для мовців незалежно від їх територіальної належності і від сфер, у яких здійснюється мовне спілкування. Крім критерію територіального поширення, літературній мові властивий критерій високого ступеня естетизації через освячення її в мові художньої літератури.

Слововживання відомих письменників, майстрів слова, становить основу формування літературної мови з її кодифікованою літературною нормою. Тому найповніші національні лексикони як джерела кодифікації літературної норми орієнтуються на мовну практику письменників. Саме в мові художньої літератури відбуваються активні процеси взаємодії літературної мови і мови діалектів. Загальномовний словник через стилістичні ремарки засвідчує входження діалектної лексики в мовний узус. Ремарки мають досить гнучкий, динамічний характер у зв'язку з розширенням сфер функціонування літературної мови.

В уяві освіченого носія національної мови формується ідеал літературного зразка, який уособлює зв'язок із писемно-літературними традиціями. Деякі з наших сучасників оцінюють правописні норми, зафіксовані в т. зв. скрипниківському правописі, а також лексикографічну діяльність відповідного періоду як золоту добу розвитку соборної української літературної мови. Тим часом це був процес бурхливого мовотворення, у якому не було фактично усталених норм [3]. Кожна газета писала за своїми правилами, школа не мала тривалих традицій українськомовної освіти та виховання. По-різному бачили й мовознавці шлях розвитку літературної мови. У тогочасних словниках зафіксовано такі фонетичні варіанти: *окромий, окремиий; одиниця, одиниця; пімста, помста; гинджал, кинжал; стирта, скирта; блинець, млинець; цвітень, квітень; шкура, шкіра; ведмедь, ведмідь; метець, митець* тощо; словотвірні варіанти: *видавець, видавник; плавець, плавач* тощо.

Практичну неусталеність, невиробленість тогочасної літературної норми спостерігаємо, зокрема, у праці О. Синявського “Норми української мови” і в “Правописному словнику” Г. Голоскевича, виданому того самого року, що й “Норми”. Наприклад, у підручнику О. Синявського подано род. в. мн. іменника середнього роду *обличчя – облич / обличчів*; наведено паралельні форми іменників чол. р. у знах. відмінку: *урізає палець і урізав палець, поламає віз і поламав воза, скінчив університет і скінчив університета*. У “Правописному словнику” Г. Голоскевича знаходимо дві форми наз. в. мн. від іменника *звірі і звіри*. До речі, О. Синявський послуговувався словом *звичайніше* як критерієм вибору форм на зразок *двоє відер, три селá* порівняно з формами *дві яблуці, три відрі, обидві слові* [6, с. 58]. Цілоком слушно автор наголошував: “Тільки там, де сходяться мовна природа й мовна культура, в школі, остаточно сформується єдина всеукраїнська літературна мова – чиста та красна” [6, с. 3].

На початку ХХІ ст. спостерігаємо різнобій, читання в графічному оформленні не лише сучасних численних англійських запозичень, а й кодифікованої в лексикографічних джерелах іншомовної лексики. Так, в одному із виданих останнім часом словників [8] подано запозичені слова, у яких дотримано норму вживання літери *z*, що позначає фрикативний, характерний для української мови звук, на зразок *абориген, абстрагувати, авангард, агент, агрегат, агресивний, агонія, алергія, акваланг, багет, вегетаріанець, деміург, демагогія, діагноз, гастролі, газета, газифікація, газосховище, фагот, фаланга, флюгер, фрагмент*, але водночас неправомірно розширено вживання літери *t*, причому подано значну кількість варіантних написань як через кому, так і через сполучник *i*: *деградація, деградація; таз, газ; талера, галера; гараж, гараж; тардина, гардина; генерал, генерал; граніт і граніт; грип і грип; гума і гума; геноцид, геноцид; градація, градація; трона, трона; дегустація, диригувати, диригент, диригентський, газон, талантерея, талета, тарнітур, генератор, генофонд, тінюр, тірлянда, гувернер* тощо.

За наведеними прикладами можна спостерігати розхитування правописної і відповідно орфоепічної норми (збільшення кількості варіантів), недотримання лексикографічних правил оформлення словникових статей. Оформлення словникової статті, у якій подано варіантні написання на зразок *грип і грип* або *грунт*, рідше *грунт*, не обґрунтоване ні чинним правописом, ні прагматичною узусною нормою. Неоднозначне трактування літературної норми авторами лексикографічних праць призводить до небажаної варіантності, яка відлякує мовців, що прилучаються до такої “невпорядкованої”, “ненормованої”, на їхню думку, української мови.

Загалом критерії нормування іншомовної лексики в сучасній писемній та усній практиці надто суперечливі, оскільки базуються на різних принципах: відтворення написання чи звучання запозиченої назви, відтворення на письмі звучання окремих звуків, яким відповідає певна літера в українській мові. Останній принцип застосовано в чинному українському правописі, і він становить традиційний підхід до правопису іншомовних назв. Проте в сучасній мовній практиці спостерігаємо порушення цієї традиції: динаміка входження іншомовної назви змінюється. Превалюють англійські запозичення в цілісному звуковому відтворенні слів, а не окремих звуків. Крім того, визначаючи джерело іншомовного походження слова, не можемо нехтувати й конкретним шляхом, яким це слово приходить у сучасну українську мову. Йдеться про значну кількісну перевагу в Україні російськомовних джерел засобів масової комунікації, які впливають на характер англійських і взагалі іншомовних запозичень. Тому запровадження варіантних написань на зразок *хакер – гакер* навряд чи закінчиться усталенням, кодифікацією

написання *гакер*, як це передбачає формально-логічний критерій установа мовної орфоепічної й орфографічної норми.

Не можна не звернути увагу на лексикографічне подання слів, вимова яких пов'язана із чергуванням звуків *у-в*. Це правило стосується символічної мовної норми, оскільки потребує врахування багатьох синтагматичних параметрів будови тексту. Відомо, що зазначене чергування, як і чергування сполучників *і-й-та*, прийменників *з-із-зі* має допомагати збереженню й підкресленню милозвучності української мови. Правила чергування виписані в шкільних підручниках. Однак формальне дотримання цих правил, надто у словниках, пов'язане з дезорієнтацією тих, хто звертається по допомогу до лексикографічних джерел. Так, у згаданому вище харківському виданні Словника не знаходимо слова *вступ*, а є тільки *ўступ* із тлумаченням: "книжн. Частина тексту, уривок, абзац". До речі, слово *устўп* (з іншим наголосом) у Словнику за редакцією Б. Грінченка перекладено: *Вступление, вход*. Тобто орієнтація укладачів згаданого тлумачного Словника на символічну норму чергування *у-в* без урахування тенденцій і закономірностей мовного узусу вносить плутанину в кодифікацію сучасної лексичної норми.

Формальний підхід до застосування правила про чергування *у-в*, а також *і-й-та* призводить до зміни графічного вигляду українськомовного тексту: на початку речення в такому "відредагованому" на формальних засадах тексті натрапляємо тільки на слова *уранці, удячний, увічливість, учитися*, а не *вранці, вдячний, ввічливість, вчитися*, хоча і в першому, і в другому написанні вимова має бути однакою – з нескладовим *у*, тобто подібна до вимови кінцевих звуків у словах *казав, читав, ходив*. Пор. первинний (1) і відредагований (2) уривки з художнього тексту Ю. Ярмаши: Лисенята ..ще й голос *вчать*ся подавати (1) – Лисенята ще й голос *учать*ся подавати (2); Сорока ..аж заскрекотіла в захваті: – Лише мені одній *вдалося* промовчати(1) – Сорока ..аж заскрекотіла в захваті: – Лише мені одній *удалося* промовчати(2). Формальний підхід до правила про чергування звуків *у-в* призводить до графічної невпізнаності українських лексем, як у такому прикладі словникового тлумачення іменника *доступ*: "Можливість *уходити* куди-небудь, відвідувати кого-, що-небудь".

Викладачі-практики, особливо ті, які дбають про орфоепію в співі, звертають увагу на збільшення кількості слів з початковим *у* в останніх виданнях орфографічного і орфоепічного словників. Про невірність такої зміни, яка відбиває формальне правило чергування *у-в*, слушно пише О. Сербенська: "Однак чимало таких слів мають цілком інше значення і звучать неприродно в українській мові: *встати – устати, ввести – увести, вступ – уступ, вступати – уступати* та інше. З'явився такий покруч, як *удягання* (хоч є *одяг, одягати*), науковці пишуть: *унесок вченого в розроблення...*" [5, с. 594].

Руйнується авторська ритмомелодика висловлювань і через формальне застосування правил чергування *і-й-та*. Названі чергування підпорядковані значно складнішим законам милозвучності української мови, ніж залежність від попередньої чи наступної літери в сусідніх словах. Замість того, щоб приділяти більше уваги літературній вимові, орфоепічній нормі, шліфувати, вдосконалювати практичну літературну вимову, автори й редактори видань часто вдаються до реформування графіки класичних українськомовних текстів, тим самим порушуючи природне співвідношення усної й писемної форм літературної мови.

В останні роки активізувалися культуромовні дискусії, які стосуються, як правило, норм, що їх можна назвати слабкими, наприклад, до слабкої норми наголошування належить наголошування форм займенників у непрямих відмінках. Загальна закономірність – зміна наголосу в займенникових формах, поєднаних із прийменниками, на зразок *менé – до мéне, тебé – до тéбе, себé – до сéбе*. Однак по-іншому поводять себе займенники із прийменниками в місцевому відмінку, пор.: *у мені, на тобі, при собі*. Нерозрізнення наголошування займенників у місцевому відмінку й наголошування їх у поєднанні з прийменниками в інших відмінках призводить часом до хибних висновків і "несподіваних" культуромовних рекомендацій. Пор. такі міркування про вибір нормативного наголосу: "Займенники в непрямих відмінках наголошують останній склад (*себé, тебé, менé, цьогó, собі, тобі, мені, цьому*), а коли опиняються в реченні поруч з прийменниками, переносять наголос на перший склад: *із сéбе, до тéбе, коло мéне, без цьогó, при собі, на тобі, по мéні, у цьóму*" [4, с. 29]. Показово, що в наведених прикладах пропонується як норма діалектне наголошування замість літературної норми *при собі, на тобі, по мені*. Такий літературний наголос в українській мові – це не вплив російської мови, а закономірне наголошування в займенниковій системі, на яку впливає і відмінкова форма, і прийменникова сполучуваність. Займенники в місцевому відмінку з відповідними прийменниками наголошуються по-іншому, ніж у родовому чи давальному.

За реалізацією певної слабкої норми треба бачити дію внутрішніх законів розвитку мови, які нерідко детерміновані зовнішніми умовами, зокрема, мовною культурою суспільства. У свідомості сучасних мовців відбувається активне дистанціювання від російської мови в тих випадках, які уможливають вибір варіантного мовного засобу. Так, явищем гіперизму пояснюємо поширені помилки – випадки заміни кодифікованого закінчення іменників чоловічого роду другої відміни, що мають у родовому відмінку однини закінчення *-а(-я)*, – *предмета, відмінка, варіанта, атома, об'єкта, документа, паспорта, графіка* – відмінковими формами із закінченням *-у(-ю)*. Не тільки чуємо, а й бачимо графічно оформлені

слова в родовому відмінку однини *предмету, відмінку, варіанту, атому, об'єкту, документу, паспорту, графіку*. Таке закінчення свідчить про недостатню семантичну мотивацію розрізнення відмінкових закінчень іменників чоловічого роду другої відміни в родовому відмінку однини. Відомо, що за чинним українським правописом частина іменників чоловічого роду другої відміни має в родовому відмінку однини закінчення *-а(-я)*, а частина – *-у(-ю)*. Між лексико-семантичними групами цих іменників немає чітких меж, причому в сучасній мовній практиці спостерігаємо тенденцію – віддавати перевагу закінченню *-у(-ю)*, за винятком тих випадків, коли на закінчення *-а(-я)* падає наголос. Очевидно, за аналогією до названого явища закінчення *-у* поширюється і в офіційно-діловому штампі *до відому* (нормативне: *до відома*).

Під впливом названої тенденції порушується правило чинного правопису про закінчення *-а(-я)* в родовому відмінку іменників – назв міст. Це правило відбиває норму, що складалася історично, але, йдучи за усною мовною практикою, дослідники граматичної системи української мови ще в 60-х роках минулого століття констатували: назви населених пунктів із закінченням *-у(-ю)* в родовому відмінку не сприймаються як позанормативні в усному мовленні [7, с. 97]. Тепер часто чуємо словоформи з *Парижу, з Мадриду, з Лондону, з Брюсселю, зі Страсбургу*, хоч за кодифікованою нормою має бути – з *Парижа, з Мадрида, з Лондона, з Брюсселя, зі Страсбурга*. Так через мовну практику, образно кажучи, пробиває собі дорогу закінчення *-у(-ю)* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду – назв населених пунктів. Про те, що ця тенденція є наслідком явища гіперизму – відштовхування від подібної форми відмінкових закінчень іменників російської мови, свідчать відповідні коментарі мовознавців: “Протягом останнього часу не лише в розмовному, а й усному літературному мовленні (на радіо, телебаченні) назви населених пунктів цього типу в родовому відмінку однини досить часто функціонують із закінченням *-у*, бо тільки так вони звучать по-українському, а закінчення *-а* збігається (і сприймається) з відповідною російською формою” [1, с. 71].

Сучасні словники й писемна практика засвідчують численні розходження в написанні власних іноземних назв, причому не лише тих, що з'являються останнім часом, а й тих, які мають тривалу орфографічну традицію. Незважаючи на те, що правопис кодифікував написання власних іноземних назв із графемою *и* (замість *і*) на зразок *Скандинавія, Триполі, Шри-Ланка, Сингапур*, вони часто трапляються в написанні з графемою *і*. Такі “різнописання” є свідченням слабкості правописної (відповідно і орфоепічної) норми. Очевидно, зміна орфотрадиції спричиняє небажану варіантність й сигналізує про слабку мовну норму.

У зв'язку зі збільшенням кількості варіантів – лексичних, фонетичних, граматичних зростає роль кодифікаційної практики лінгвістів, застосування диференційного підходу до культуромовних порад, до стилістичного ремаркування у нормативних лексикографічних джерелах.

За якими критеріями має відбуватися кодифікація літературної норми? Чи можливо в умовах демократизації суспільства і збільшення кількості різноманітних варіантів, зумовлених практикою соціолектів, встановити постійну, незмінну літературну норму? Очевидно, для утвердження соціально престижної літературної мови потрібна спільна діяльність наукових установ, освітніх закладів, засобів масової інформації. В умовах демократизації суспільства важливе обґрунтування й вироблення різних рівнів мовного стандарту. За критерії кодифікації норми мають правити: 1) мовна практика освічених носіїв української літературної мови; 2) відповідність структурі української мови; 3) збереження писемно-літературних традицій, які забезпечують розвиток літературної мови.

Література:

1. Винницький В. М. Про неточності у трактуванні деяких мовознавчих понять у сучасних правописах української мови / В. М. Винницький // Мовознавство. – 2012. – № 2. – С. 65–82.
2. Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1970. – № 5. – С. 15–24.
3. Мельник Т. П. Процеси унормування лексики української мови у 20–30 рр. ХХ століття : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Мельник Тетяна Петрівна. – К., 2010. – 20 с.
4. Островський В. І. А українською кажуть так... / В. І. Островський, Г. Ф. Островська. – Одеса : Астропринт, 2008. – 400 с.
5. Сербенська О. Замітки до теми, як ми пишемо і говоримо / Олександра Сербенська // Незгасимий СЛОВОСВІТ : [зб. наук. пр. на пошану проф. В. С. Калашника]. – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 592–597.
6. Синявський О. Норми української мови / Олекса Синявський. – Харків ; К., 1931. – 286 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К., 1969. – 583 с.
8. Глумачний словник української мови : понад 12500 статей (близько 40000 слів) / [за ред. д-ра філол. наук, проф. В. С. Калашника]. – 2-е вид., випр. і допов. – Х. : Прапор, 2004. – 992 с.
9. Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych polaków. – Wrocław, 1999. – 540 s.